V. FILIPOVIĆ

FILOZOFIJA I ŽIVOT

ZAGREB 1938

VLADIMIR FILIPOVIĆ

FILOZOFIJA I ŽIVOT

POSEBAN OTISAK
IZ »HRVATSKE REVIJE« BROJ 9 I 10

ZAGREB 1938

TISAK ZAKLADE TISKARE NARODNIH NOVINA

Veza između filozofije i života može se u dvostrukom smislu razmatrati. Jedanput se može razmatrati odnos između filozofskoga stvaralaštva i života, t. j. pitati u kakvom odnosu stoji to stvaralaštvo prema aktualnom kulturnom životu uopće. Može se pitati, da li kulturni milieu determinira na neki način filozofsko stvaralaštvo, i kako. Ukratko, da li su i u kom su smislu filozofi u svom radu povezani sa životom. — Drugi smisao ove teme dao bi se izraziti pitanjem: da li je filozofija životu potrebna? Da li je ona neminovna manifestacija svakoga ljudskog, svakoga kulturnog života, i zašto ona tome životu treba. — I prema tome će i naš zadatak biti dvostruk.

Prije nego uđemo u samo razmatranje tih pitanja, ne će biti posve suvišno, ako objasnimo glavne pojmove, kojima ovdje operiramo, a to su pojam filozofije i pojam života.

Teško bi bilo naći takvu definiciju filozofije, s kojom bi se svi filozofi složili. Dok jedan određuje filozofiju kao traženje osno-

va i uzroka svega (Platon), drugi kao savršeno znanje svega što se može znati (Descartes), a treći kao znanost o apsolutnom (Schelling), dotle bi četvrti rekao, da je ona znanost o principima (Überweg), ili peti da je ona umijeće duhovnoga vodstva do životne sreće (stoici). Jedni je dakle smatraju osnovom svega znanja, drugi je smatraju sintezom svih nauka, a treći znanošću koja se bavi svojim posebnim predmetom: apsolutnim uzrocima i posljednjim svrhama svega. — Međutim iako je nemoguće dati definiciju, koja bi obuhvatila sve filozofsko stvaralaštvo, koja bi vrijedila za sve filozofe, ipak bi se svi složili u uviđanju jedne konačne intencije, prema kojoj se sav filozofski misaoni rad kreće, a to je, da je ona traženje jedinstva u svem bitku i bivanju, da ona daje jedinstven znanstveni nazor o svijetu i životu.

Dok je pojam svijeta, koliko nam ovdje treba, odmah posve jasan, s pojmom života nije tako. Svi će znati, da pod svijetom razumijevamo svu materijalnu stvarnost oko nas, svu zazbiljnost kojom se bavi fizika i kemija, pa je i nazivamo fizikalno-kemijskom stvarnošću. Pojam života se u različitim znanostima, a i u različitim filozofskim koncepcijama različito određuje. Biologija

shvaća taj pojam drugačije nego psihologija, a ova opet uže nego antropologija. Mi ga ovdje moramo shvatiti u njegovu najširem smislu. On nije ni gola fizička, pa ni biološka eksistencija. On nije tek bivanje, determinirano samo neminovnim zakonima biološke nužde, nego i svijesno proživljavanje svijeta i držanje u životu (Lebensführung). Pod taj pogled ulaze i sve one sile, koje ljudski život nose i tvore. Životna zazbiljnost prema tome nije gotova datost, ona se ne provodi u određenim nužnim oblicima. Život je proces, koji se razvija i dopunja. On nosi sa sobom nove komplekse i nove mogućnosti. Njegov se lik neprestano mijenja, diferencira i obogaćuje. A te nove mogućnosti i novi oblici ne nastaju samo po biološkoj nuždi, koja je po svojim determinantama, iako neminovnim i neotklonjivim, ipak siromašna. Svijesno-kulturni život čovjekov, unutar koga spadaju sve ideje i vrednote, od etičkih i socijalnih pa sve do metafizičkih, obogaćuje se neprestano novim determinantama i određuje novim smislom. U vidu te punine doživljavanja i manifestiranja života shvaća i određuje antropologija život čovjeka. Biologija, imajući u vidu samo golu animalnu eksistenciju čovjekovu, ne vidi, a prema tome i ne razumije i ne tumači čo-

vjekov život u njegovoj punoći i u njegovu živu bogatstvu. Gledati čovjeka u cjelovitosti njegove eksistencije, dakle jednako u njegovu prirodno-nužnom opstanku kao i u slobodnom kulturnom djelovanju, znači gledati i htjeti razumjeti čovjeka i njegov život u cjelini. — Moći zajednice ne treba podcijeniti pred silama prirode, jer i one svojom snagom pritežu i determiniraju život čovjeka. Život čovjeka, koji nije nikada gotov, nego se uvijek u novim oblicima razvija, možemo i razumjeti po aktualnim ciljevima i idealima. Njemačka riječ Wirklichkeit (zazbiljnost) i dolazi od wirken (djelovati). Po djelovanjima, po akcijama razumljiv je život čovjeka. A akcije su ljudske razumljive po smislu, po cilju koji čovjek sebi postavlja. — Prema svemu tome pod pojmom života se jednako shvaća vegetativno-animalna kao i kulturna eksistencija i manifestacija čovjekova bivstva u cjelini.

Objasnivši tako smisao ovih dvaju osnovnih pojmova našega izlaganja, pojma filozofije i pojma života, vratimo se na prvo postavljeno pitanje: da li život determinira filozofsko stvaralaštvo, da li je filozofsko mišljenje proizašlo iz života i njegovih problema, ili je daleko od momentane, aktualne životne stvarnosti, u smislu hladne kabinetske spekulacije naprosto produkat duhovitosti i domišljenosti.

Na to će nam pitanje moći dati siguran odgovor samo povijest filozofije u vezi s poviješću kulture uopće. — Otvorimo, bez sistema, neke stranice povijesti filozofije i pročitajmo, kakav nam se tamo odgovor daje na postavljeno pitanje!

Na gotovo prvim stranicama evropske kulturne povijesti susrećemo ime jednoga filozofa, koje je toliko popularno, da se gotovo nekom nuždom asociira uvijek uz riječ filozof. To je ime: S o k r a t. — On je kao prototip filozofskog stvaralaštva, neizbrisivim slovima ubilježen u povijest filozofije. A što je on zapravo evropskoj filozofiji dao? Poznavalac Sokratovih misli znao bi o njegovoj filozofiji ukratko reći, da se on u disputacijama služio određenim metodama (ironijom i maieutikom), da je prvi znanstveno obradio indukciju i definiciju i da je u etici naučavao, da je krepost znanje. Time bi i dao sukus Sokratove nauke. I sad bi netko, tko samo iz udžbenika poznaje logiku i njeno kadgod suhoparno i bezživotno izlaganje o pitanjima indukcije i definicije, mogao pitati: Pa kakve veze ima taj Sokratov rad sa životom njegova vremena i pitanjima njegove kulturne sredine? Zar je naj-

aktualnije pitanje njegova vremena bilo pitanje indukcije i definicije? Zar je tvrdnja, da se zlo čini samo iz neznanja, bila tako odlučna i životu korisna? — Bez poznavanja duha njegova vremena ne možemo na to pitanje odgovoriti.

Sokrat ulazi u kulturni život grčki, kada njim dominira nauka sofista. Sofisti, razbivši vjeru u stare bogove i ustaljene moralne propise, svojom vještom dijalektikom uvjeravahu ljude, da je istinito i dobro ono, što čovjeku koristi. Nema objektivnih norma ni vrednota, nema jedinstvenog vrijednosnog mjerila. Čovjek je mjerilo svega. Istinito i kreposno je ono, što odgovara potrebama i prohtjevima života i situacije. Naučavaju tako, nadmudrujući se, opći relativizam i vrijednosni nihilizam. — Relativizam i nihilizam su uvijek znakovi teške kulturne krize.

U tu duhovnu pometnju ulazi ličnost Sokratova. Bistrinom svoga duha i snagom svoje ličnosti razbija on duhovnu maglu svoje sredine. Pokazuje u pravom svijetlu pseudofilozofska izlaganja sofista i jednom za svagda iznosi nepobitnu misao, da filozof treba da spušta glavu samo pred jednom silom, a to je sila jasnoće i istine. Korist i strah ne mogu biti izvori istinitog spoznavanja, niti može probitak biti regulativ vri-

jednoga života. Težnja za jasnom i bistrom spoznajom, pouzdanje u umne snage ljudske i vjera, da svijest po umu može najbolje regulirati ljudski život, nosila je Sokrata u njegovim filozofskim, a time i opće-kulturnim nastojanjima. Nema sigurnoga znanja bez jednoznačnih pojmovnih određenja. Pojmovi se pak jednoznačno određuju definicijom. I zato je Sokrat postao osnivačem definicije. Ništa nije bilo potrebnije u toj relativističkoj nejasnoći, nego točno odrediti, točno definirati pojmove, o kojima i kojima se raspravlja. Da je ta jasnoća mnoge za sobom povukla, a mnogima smetala, dokazuje čitav život i uspjeh Sokratov, kao i njegova smrt, koja ga je i zadesila zbog istine, koju je naučao, i zbog energičnog i beskompromisnog stava, kojim je istinu naučavao. Radikalne, a usto i moralno jake ličnosti i njihove jasne misli uvijek su smetale tiranskim vladavinama, pa se eto nije dogodio izuzetak ni u tadanjoj Grčkoj. — Naučavati ljude, da je moguć samo jedan moral i da je taj moral posljedica jasnoga znanja, bila je spoznaja, koja je jedina mogla spasiti to relativističko i nihilističko doba, ali i upropastiti one koji su na tom relativizmu gradili svoju moć ili slavu. Svojom povezanošću logike i etike, teoretskog i praktičkog mo-

menta, mišljenja i djelovanja pomirio je Sokrat i u teoriji i u praksi ovu često naglašavanu oprečnost i dokazivao njihovu koreláciju. Sokratova je nauka bila dakle uvjetovana neminovnim potrebama njegova vremena. Da je bila aktualna, nepobitni nam i jasni dokaz pruža za to njegova smrt.

Platon, najveći učenik Sokratov i nesumnjivo jedan od najvećih filozofa sviju vremena, nije manje sin svoga naroda i svoje sredine nego Sokrat. Na osnovima Sokratove nauke, a obuhvativši svojim pogledom sve zbivanje tadanje stvarnosti, izgradio je svoju nauku o idejama, iz koje izvodi jednako etiku, kao i nauku o državi. Najpoznatiji i najveći predstavnik etičkog i metafizičkog idealizma iznio je u svojim sjajnim dijalozima jednu filozofsku koncepciju, koja još danas živi u temeljima evropskoga kulturnog shvaćanja. Mi se na žalost ne možemo upuštati u to, da ma i u najgrubljim konturama ocrtamo ovdje njegov cjelovit sustav; sustav, u kom svijet ideja, kao sistem vječnoga i neprolaznoga smisla i značenja, lebdi kao regulator i determinanta svega što je istinito, lijepo i dobro. Mi se ne možemo upuštati u izvođenje njegove vrijednosne hijerarhije iz osnovnog sokratskog stava prema problemima svijeta i života. Treba

tek da naglasimo, da i kod njega nauka o idejama stoji kao suprotni pol tadanjem naučanju, tadanjoj nauci o pojedinačnom i relativnom. Pojedinačno je za nas i realno samo koliko participira na općem, na pojmovnom bivstvu. Ideje nisu neke utvare, nego smisao i značenje osjetnog svijeta, i kao takve one imadu svoju posebnu eksistenciju koju ne tangiraju promjene u našem osjetnom svijetu. U etici je isto tako. Čestitost, dobrota, pravednost i druge etičke osobine po tome su vrijedne, što participiraju na ideji kreposti. Najviša je pak ideja — ideja dobra, koja je u biti harmonija, a očituje se kao pravednost. Međutim ideja se pravednosti može ostvarivati samo u ljudskoj zajednici, u državi. O obliku države ovisi mogućnost i stepen, odnosno oblik moralnog života svake zajednice. Nije čudo, što je onda Platon problemu države posvetio najveći dio svoga rada.

Platonova »Država« obuhvata deset knjiga, i u njima je on iznio najvažnije probleme svoje filozofije, a to su problemi nauke o državi, problemi etike, nauke o odgoju, filozofije povijesti i kritike društva. Mnoge su već knjige ispisane, u kojima su raščlanjeni svi ti mnogobrojni problemi Platonove filozofije. Mi ćemo se zadržati tek na nekim

osnovnim pitanjima Platonove države, jedne od najvećih »utopija« sviju vremena, i pokazati, kako je ona usko bila vezana s vremenom i kako je izrasla iz života, u kom je Platon stvarao.

Stvarajući koncepciju svoje države, Platon je imao pred očima suvremeni politički i državni život Atene, u kom su politički preokreti bili na dnevnom redu, a pojmovna nesigurnost i neznanje u državnim poslovima glavni uzrok svim nedostacima. I tako Platon u ideji najbolje države oprovrgava zapravo vrijednost svoje političke stvarnosti i daje nacrt, koji bi trebao da bude regulativ, ako bi se htjela stvoriti bolja država. — Rekosmo već, da on mogućnost, odnosno oblik moralnog života izvodi iz oblika općeg državnog života. U ratničkoj državi ne mogu građani ostvarivati najviše dobro (pravednost), kad sav život ratnika ide samo za slavom. U građana ratničke države razvija se samo slavohlepnost. — U novčanoj državi, u državi gdje je samo ekonomski problem važan, ne mogu građani, pretvorivši čitav život u vašar, stvoriti oblik nekog sretnog života, jer nezasitni poriv za zaradom, koji se očituje u neskrupuloznoj i nemilosrdnoj trci za profitom, obuzima pomalo sve. Ni demokracija, a to je bio oblik političkog života tadanje Atene, nije sretan oblik državnog života, jer ni u tom političkom životu nemaju glavnu riječ najbolji i najsposobniji, nego demagozi, koji su ponajčešće neznalice i nesposobnjaci. U takvoj je onda državi sve nesigurno. Sve se osniva na hirovitosti i momentu. Zato nije čudo, da se taj oblik vladavine često promeće u tiranstvo. Tiranska pak država ne može pogodovati moralnom razvitku društva. U njoj se odgajaju nasilnici na jednoj, a ropske duše na drugoj strani.

Iza tako ocrtanih konkretnih državnih oblika izvodi Platon nacrt idealne države, u kojoj bi vladali najbolji i najsposobniji. Ta zajednica, u kojoj će u isti mah biti ostvaren i aristokratski i socijalni oblik državnog života, bit će stvorena odgojem. Politika treba da bude stvar odgoja. Po tom novom odgojnom i obrazovnom sistemu, koji bi imao biti svima pristupačan, izlučivat će se ljudi u tri sloja društvenoga i državnog života. Jedni će biti oni, koji su mogli tek najnižim uvjetima zadovoljiti, i oni će sačinjavati stalež seljaka, obrtnika i trgovaca. Oni, koji pokažu više sposobnosti, postat će čuvari države (vojnici i činovnici), a najodličniji — najsposobniji i najbolji — postajat će njeni upravljači. Oni će imati i zna-

nja i moralne sposobnosti, da upravljaju državnim poslovima; a da bi mogli čitav svoj život posvetiti samo dobru zajednice, koja im je povjerena, ne smiju se ničim drugim baviti. Za njihov život vrijede naročito stroga pravila. Oni ne smiju imati ni porodice ni nikakva privatnog vlasništva. Bez privatnog vlasništva, bez nakita i blaga, ukratko bez ikakva ličnog interesa, živeći nekom vrstom logorskoga života, oni će moći sve svoje vrijeme i svu svoju pažnju posvetiti samo općem dobru. Moći će se predati samo socijalnom radu, a to je i zadatak vladara. U takvoj će se državi moći ostvarivati maksimum pravde, a u tom i leže najviši zadaci čovjeka uopće.

Nacrt te idealne države, ta »utopija«, koja vječno živi, stvorena je samo iz želje, iz namjere da služi kao uzor i kritika realnom životu. Kao što je Platon, pravi učenik Sokratov, tražio da filozofska jasna spoznaja vodi i upravlja privatnim životom, moralom, tako se po njoj, kao izgrađivanju i otkrivanju idejnih uzora, treba da reformira i država. On je odviše realističan kritik, a da bi mu se mogla odreći veza sa životnom aktualnošću, a njegova se Država može nazvati utopijom samo toliko, koliko su utopističke sve one teorije i programi, koji se

grade na pretpostavci, da će čovjek ipak jednom moći regulirati prohtjeve svoje niže, bestijalne prirode i upraviti i urediti život prema idealnim zahtjevima svoga uma, prema onome što smatra najvrednijim i najboljim, ukratko prema ideji humaniteta.

Platonov sistem postaje tako razumljiv iz duhovnoga života njegova naroda i njegova vremena. On izvire iz nužde života. On bazira na konkretnim iskustvima, a završava u idealnoj slici, kao i sva duhovna nastojanja čovjekova.

Prolistajmo malo dalje kulturnu povijest Evrope i zaustavimo se na prijelazu dviju velikih epoha, na prijelomu dvaju kulturnih shvaćanja, na raskrsnici srednjega i novoga vijeka. — Može nam netko nabrajati, što se je tu sve dogodilo. I otkriće Amerike, i pronalazak baruta, i izum štamparije — a sve nam to ne kazuje ništa o novom doba, o novoj kulturnoj epohi, o novom životu, odnosno duhu evropskoga čovjeka; ali ako nam prikaže, na primjer, stvaralaštvo filozofa Descartesa, otkrio nam je, u čemu se razlikuju kulturna shvaćanja, na čem se lome kulturne epohe i otvaraju vidici novoga kulturnog života. I otkrića i pronalasci, i reformacija i osnivanje nacionalnih država, sve je to tek vanjski znak novog duha,

novog gledanja na svijet i novog ocjenjivanja života. Descartesova filozofija pokazuje jasno, gdje leže osnove toga novog, evropskog kulturnog života. — Osnove novog duha leže u novom shvaćanju čovjeka, u novom određivanju njegove vrijednosti i njegova položaja u svijetu. Teocentrizam, nazor da je bog izvor i konačni smisao svijeta, a po tom i centralni filozofski i opće kulturni problem, zamijenjen je antropocentrizmom, shvaćanjem po kom čovjek postaje centralni problem naučnoga interesa. Da se nađe odgonetka na najdublja pitanja, potrebno je istražiti čovjeka u njegovim dubinama. Treba istražiti subjektivne momente i mogućnost, odnosno doseg ljudske spoznaje. Po tom onda stavu i problem svijeta, pitanje istraživanja prirode, dobiva drugo značenje. Problem svijeta je u srednjovjekovnoj nauci imao sasvim drugo mjesto nego sada. Istraživanje prirode nije bilo samo sebi svrhom, nije imalo neku dublju i samostalnu vrijednost. Ta priroda je tek ograničeni prostor, gdje se »odigrava drama ljudske povijesti od prvoga grješnoga pada do posljednjeg suda« (Aster). Čovjek renesanse gleda na svijet kao na neizmjerni univerzum, koji je vrijedan i zanimljiv da se istražuje. U tom shvaćanju leži poticaj svim novim istraživanjima i velikim otkrićima na pragu novoga doba. U afirmaciji vrijednosti svijeta leže uzroci interesa za pozitivne nauke, a u novoj matematskoj metodi njihov uspjeh i napredak.

U tim raznolikim novim otkrićima, rođenim iz novog duha, novog shvaćanja i ocjenjivanja čovjeka i svijeta, u divergentno često formuliranim istinama treba da nađe izlaz filozofija. I naći će ga, misli Descartes, ako bude smatrala istinitim samo ono, što je jasno i razgovijetno. Da se do tih istina dođe, treba u početku u sve sumnjati. Ta metodička skepsa, kao i izvođenje jedne nesumnjive (jasne i razgovijetne) istine iz druge, počevši od one polazne: cogito, ergo sum (mislim, dakle postojim), u koju ne može nitko sumnjati, pa do konačnih jasnih i razgovijetnih spoznaja o osnovnim elementima svega — o supstancama, glavne su oznake Descartesove filozofije. Problem metode je centralni problem Descartesov, a iza njega i sve filozofije novoga doba do Kanta, a i poslije. Matematska egzaktnost i sistematična zatvorenost postaje spoznajni ideal filozofije, a izgradnja racionalne, ali u isti mah mehanističke spoznaje prirode njen cilj. Ta egzaktnost i kritičnost na jednoj strani, a metafizički idealizam (supstance: protež-

nost — misaonost — bog) na drugoj, pokazuju jasno povezanost između dvaju gledanja na svijet — srednjovjekovnoga i renesansnoga. — Nova pitanja su postavljena, novi problemi su otvoreni, ali rješenja nisu mogla biti svuda nova. — Spoznavanje pak tom novom metodom osnovnih veza u svijetu treba da bude sigurno uporište za sve istraživanje i sve znanje o svijetu i čovjeku. — Filozofija treba da se oslobodi teologije i treba da postane samostalna znanost. To je zadatak, koji, po Descartesu, ulazi jasno u povijest filozofije. Matematika kao stroga znanost postaje ideal filozofskom stvaralaštvu, koje se razvija u tom duhu. Spinoza, Leibniz i Wolff su za to najbolji dokaz. Kant nastoji metafiziku dovesti »in den sicheren Gang einer Wissenschaft«. Pionir na tom novom putu je Descartes. — Problematika Descartesove filozofije je odraz duha njegova vremena, koga je on ujedno i najsjajniji reprezentant.

Prije nešto više od stotinu godina Evropa je proživljavala teško razdoblje svoje povijesti. To je bilo doba iza francuske revolucije i napoleonskih ratova. Slom Napoleonov, razrušena sela i gradovi, neostvareni ideali, zapisani samo još na krvavim zastavama revolucije, bili su rezultat velikog ljudskog napora. Posljedica je bila — razočaranje i umor. Najveći pjesnici toga doba, kao Byron u Engleskoj, Heine u Njemačkoj, Leopardi u Italiji, Puškin i Ljermontov u Rusiji, kao i veliki kompozitori: Schubert, Schumann, Chopin jasno izražavaju pesimističko raspoloženje svoga vremena. Ipak mu je najadekvatniji izražaj dao filozof Arthur Schopenhauer.

Doba, koje iza velikih napora i žrtava nije ostvarilo ništa vrijedno i novo, doba u kom se počelo sumnjati ne samo u mogućnost ostvarenja visokih ideala francuske revolucije, nego i u mogućnost umnog upravljanja života uopće, bilo je u svom gledanju na svijet i određivanju smisla i vrijednosti života najbolje reprezentirano Schopenhauerovim metafizičkim voluntarizmom i njegovom konzekvencijom — pesimizmom. — U svom glavnom djelu »Die Welt als Wille und Vorstellung« (Svijet kao volja i predodžba) dao je već naslovom odgovor na posljednja pitanja. Svijet sa svom svojom mnogolikom pojavnošću dan je nama tek kao naša predodžba. Predočujući pak predmete i događaje ne možemo razumjeti i ocijeniti svijet i život, jer ne vidimo osnove, iz kojih sva njegova dinamika ključa. Međutim i ta konačna pitanja može čovjek odgonetnuti, i

osnove svijeta može on otkriti. Ne doduše predočujući svijet, jer je predodžbeni svijet samo svijet obmane (Scheinwelt). Nego kako? Tako, da intuitivno zaroni u samoga sebe; da otkrije bivstvo svoga bića. Otkrivši bivstvo, upoznavši osnov svoga bića kao dijela kozmosa, upoznaje čovjek osnov svijeta. A što smo mi u najdubljem osnovu našem? Volja — odgovara Schopenhauer. Pa kao što smo mi u prvom redu voljna bića, tako je, analogno našem biću, i čitav svijet u biti — volja. To je Schopenhauerov odgovor na konačna metafizička pitanja. On je time svijetu radikalno odrekao umnost kao osnov, i nije čudo, da je posljedica te spoznaje — pesimizam. Ako u osnovu svijeta leži neutaživa i bezumna volja, koja ne može nikada biti zadovoljena, koja uvijek tjera svijet bez cilja i svrhe naprijed, kako onda može biti u njem išta pozitivna i vrijedna. Volja se u mrtvoj prirodi manifestira kao nesvijesna sila, u životinjskom svijetu kao poriv, a u čovjeku kao svijesno htijenje, ali u biti su sve te manifestacije isto. Volja se razvija nesvijesno i instinktivno, mnogoliko, ali u stalnom nezadovoljstvu i neugodnosti. Svijet kao volja ne može biti drugo, nego svijet patnje. Čovjeku, koji tu patnju svijesno doživljava, dosuđen je najteži udes. On mora

svijesno živjeti u svijetu, koji je najgori od svih mogućih svjetova, i u kom je sreća i mir tek — iluzija. Svijet, odnosno život nema nikakva smisla ni svrhe izvan sebe, jer on ne može iz sebe izaći. U sebi pak osim besmislene i bezvrijedne volje ne nosi ništa. — S ovakvim je rezultatom rijetko kada ljudska misao završavala. Filozofska koncepcija Schopenhauerova, u kojoj je na najadekvatniji način izraženo raspoloženje i ocjena života njegove sredine, pruža jedan dokaz više, kako je filozofsko stvaralaštvo povezano s vremenom i iskustvom, iz koga je proizašlo.

Zaustavimo se na još jednom filozofskom misliocu, čiji će nam filozofski rad pokazati, kako se duh i shvaćanje nekoga naroda, nekoga milieua odražava u stvaranju filozofskih koncepcija. Mislilac, koga ćemo ukratko upoznati, jest amerikanski filozof William J a m e s.

Amerikanski interes upravljen je samo na neposredno i aktualno, a volja za efektom, za vanjskim uspjehom predominantna je njihova karakteristika. U pitanjima, koja se odnose na svijet u cjelini, ostaje samo na površini. On ne luči mišljenje od djelovanja i ne razumije, što bi imala da znači ideja čiste teoretske istine. I zato je Jame-

sov p r a g m a t i z a m, koji uči, da je istinito samo ono što koristi životu, što unapređuje život, nazor koji tome duhu odgovara. Istina je instrumenat života. Njom se ne izražava neki apsolutni ili objektivni odnos. Istinitima možemo smatrati samo one sudove, one formulacije iskustva, koje su se pokazale uspješne u životnoj praksi. Pričine li nam se kadgod kontradiktorni dokazi jednako uvjerljivi, kolebamo li u odluci, kojoj tezi da pripišemo atribut »istinita«, potrebno je da proslijedimo pitanja do naših vitalnih i moralnih interesa. Oni treba da dadu odlučnu riječ. James pobija mišljenja da bi neka »objektivna istina« imala opće značenje za sve ljude. Ljudi usvajaju i odbacuju nazore ne prema snazi i uvjerljivosti te objektivne istine, nego prema svojim potrebama i svome temperamentu. — Cilj je filozofske spoznaje, po pragmatizmu, povezati iskustvene činjenice u takovu sliku svijeta, koja će koristiti i unapređivati život. Dakako da jedna slika svijeta ne će jednako koristiti svima, i zato imade toliko istinitih slika svijeta, koliko imade tipova ljudskoga života. James zato nalazi i u svakom vjerskom obliku neku istinu, ukoliko je, i za koga je taj vjerski oblik značio izvjesno olakšanje i napredak života dotičnoga tipa ljudske

eksistencije. — Taj Jamesov konsekventni utilitarizam, a onda nužno i relativizam, prava je slika amerikanskoga duha, amerikanskog shvaćanja svijeta i života.

I tako bismo mogli prelistavati cijelu kulturnu povijest našu, pa bismo svuda nailazili na bjelodane potvrde za to, da je filozofsko stvaralaštvo, da su filozofski nazori bili uvijek uvjetovani i na neki način determinirani vremenom i prilikama, u kojima je filozof-stvaralac živio i radio. Njihovi su se pogledi uzdizali iz najdubljih iskustava i često najtežih sudbina. Ti pogledi nisu drugo nego dogledanje tih dubina i iznošenje vječnih sudbina. Našli bismo doduše u povijesti filozofije i manje važnih mislilaca, nastavljača koji su razrađivali i raščlanjivali velike koncepcije kulturnih protagonista. Njihov marni posao se u svojim detaljima kadgod pričinjava životu posve stran, ali i on, doveden u vezu sa svojim izvorom, jasno pokazuje svu blizinu i živahnost života.

Međutim ocijenimo značenje ovih naših izvoda!

Posve bi kriv zaključak iz nanizanih historijskih primjera izvukao onaj, koji bi ustvrdio, da filozofski nazori, uvjetovani vremenom u kom su rođeni, imadu svoje značenje i svoju vrijednost samo za onu sredinu,

u kojoj su stvoreni. Filozofski nazori, iako srasli sa životom i vremenom u kom su nastali, ne umiru zajedno s tim vremenom. Sokratova težnja za prevladavanjem naučnog relativizma i moralnog nihilizma, koje se postizava samo jasnom spoznajom, živi još i danas. Vezanje pojedinca na cjelinu, izvođenje ljudske vrijednosti i smisla života iz vječnoga životnoga reda, smisao je Platonove ideje. Platonov idealizam daje biljeg čitavom evropskom kulturnom razvoju, koji se odvija ili po njemu ili u opreci s njim. Descartesov matematsko-prirodonaučni pojam bitka i novi putovi spoznajno-teoretske problematike, kao karakteristična otkrića renesansnog čovjeka, još su danas u punom opsegu aktualna. Schopenhauer je svojom voluntarističkom koncepcijom svratio pogled na osnove životne dinamike i pokolebao uvjerenje, da je život u osnovama uman, ili da se po intelektu dade do kraja regulirati. On je jedan od začetnika suvremene »metafizike života«, koja traži smisao njegov u njemu samome. Jamesov pragmatizam, kao nastavak starog utilitarizma, iako nešto podalje od naših kulturnih previranja, otvara oči za jedno moguće shvaćanje i ocjenjivanje života, koje ne ide duboko, ali zadovoljava tehničko-poslovni duh čovjeka današ-

njice. — I eto zato filozofski nazori ne umiru s vremenom, u kom su stvoreni, jer oni nisu identični sa životom toga vremena, nego su uzdizanje nad to vrijeme i sagledanje jednako dubina, iz kojih se izvjestan duh rađa, kao i novih pogleda, novih ideja i vrednota, koje se sa jednog određenog životnog stajališta najjasnije uviđaju. Filozofija je, kako reče Hegel, obuhvatanje svoga vremena u mislima, a te misli onda žive i vrijede i u novim složajima života. Te misli važe, jer i sile prošlosti u nama žive. Filozof otkriva, on dovodi do jasne spoznaje ideale i svrhe, koje životom njegove epohe vladaju. On postavlja idealne zahtjeve, koji se iz toga životnog oblika mogu izvesti. Jakob Burkhard je na jednom mjestu točno rekao: »Der Geist ist Wandelbarkeit, aber nicht Vergänglichkeit«. Filozofske misli su integralni dio toga neprolaznoga duha.

Mi smo već u početku naglasili, da se život ljudski razvija i neprestano novim idejama kao novim determinantama obogaćuje. I zato se zatvoreni filozofski s i s t e m i, u koje ulaze novi kompleksi života, razbijaju, ali otkrivene osnovne ideje, koje i u kompliciranijim životnim oblicima djeluju, ostaju kao spoznate istine na svim stepenima jedinstveno-kulturnog razvoja. Sadašnjica nosi

u sebi jednako elemente prošlosti kao i konture budućnosti. Filozofija, koja tu cjelovitost života, realnost i ideje, u jedinstvo povezuje, nužno se neprestano razvija. Život je u svojim mogućnostima neiscrpljiv i nedogledan. Zato ne može biti jednoga vječnog filozofskog sistema, jedne dokrajčene i konačne slike svijeta i života. Što ne znači dakako, da nema apsolutnih istina i vjernih spoznaja svijeta i života. — Težište se života neprestano pomiče, time se realna životna stvarnost mijenja, a jedne determinante postaju u jednom životnom liku jače i važnije, a druge u drugom. I zato nije čudo, da se i slika i ocjena toga svijeta u povijesti mijenjala i da će se mijenjati. Otkriti dominantne sile nekog konkretnog životnog lika, pokazati vrednote, prema kojima se on upravlja, znači dati nazor na svijet i život, stvoriti filozofiju toga vremena. — Ne gradi se tako ni suvremeni duh, ni filozofija kao integralni dio njegov, na kaosu prijašnjih zabluda ili mnoštvu besmislenih i dogmatskih teza, nego na spoznajama, koje u drugom svijetlu, na novoj poziciji života, dobivaju drugo značenje i mjesto u hijerarhiji duhovnih dobara.

A sad konačno da odgovorimo i na drugo naše postavljeno pitanje, na pitanje: Da li je filozofija životu potrebna?

Već sama činjenica, da je filozofija u svim kulturnim epohama živjela, mnogome je dosta uvjerljiv dokaz, da je ona potrebna i nužna pratilica kulturnoga života. Međutim sama povijest ne mora biti dovoljan argumenat; sama faktičnost još ne znači nužnost i opravdanost. Mnogi tako proriču, da će doći vrijeme, a možda je to već i skora budućnost, kada ne će biti filozofije. — Međutim uvjerljive će nam dokaze za tezu o potrebi filozofije pružiti psihologijska analiza filozofijske funkcije.

Već je Platon ustvrdio, da je *čuđenje* izvor filozofije. Kad se začudimo nad običnim i svakodnevnim prilikama i pojavama, kad nas iznenađuje njihova veza i složenost, njihov sklad ili nesklad, onda je to sigurno čas, u kom se rađa prva filozofska iskra. Herbart je *sumnju* označio kao izvor filozofije. Kad prvi put posumnjamo u isprav-

nost i istinitost prihvaćenih tvrdnja, nalazimo se na pragu filozofskog mišljenja. — Međutim iz čuđenja i sumnje ne raste i ne razvija se samo filozofska funkcija, nego naučna svijest uopće. Suvremena psihologija uz ove izvore otkrila je u ljudskoj duši jedan specifični izvor filozofskog ispitivanja, a taj je izvor: t e ž n j a z a j e d i n s t v o m i p o v e z a n o š ć u z n a n j a. Mi ne možemo u svojoj svijesti nositi nepovezane i izolirane spoznaje, znanje bez veza. Mi ne možemo podnositi nejasnost i besmislicu. Ljudski se duh ne zadovoljava s vanjskim i prolaznim, nego traži unutrašnjost i bitnost.

Iz tih izvora izlazi kao neminovni zahtjev — potreba filozofije, jer ona sve znanje i ocjenjivanje usredotočuje u jednom cjelovitom pogledu i jedinstvenom doživljaju. — Sintetički, filozofski pogled je životna nužda. Ona živi i daje biljeg i lik duhu vremena i ondje, gdje se za nju svijesno i ne zna. Ta nisu svi filozofi, koji se takovima nazivaju, niti su svi nefilozofi, koji se filozofije odriču. Filozof se razlikuje od »prigodnog filozofa« samo sistematičnošću i metodičnošću svoga rada, kao što se i inače razlikuje znanje laika od znanja učenjaka.

Onaj, kome bi se pričinjalo, da suvremeni čovjek živi bez filozofije, taj bi sigurno

površno i plitko poznavao duh našega vremena. On bi imao samo utoliko pravo, ukoliko bi tvrdio, da našoj kulturi nedostaje jedan jedinstveni nazor na svijet. U našoj današnjici se bore, u njoj se sukobljavaju različiti životni pogledi i ocjene. Međutim nisu oni toliko različiti, da ih ne bismo mogli nikako sistematizirati i pregledati.

U našem duhu vremena, u kulturnom životu današnjice isprepleću se uglavnom tri tipa filozofskoga shvaćanja, tri tipična duhovna profila, pod koje bismo mogli svrstati sve filozofske smjerove današnjice. Mi ćemo ih ukratko ovdje skicirati.

Prvi je n a t u r a l i z a m, i kao jedna njegova podvrsta m a t e r i j a l i z a m. Izvori njegovi leže još u drugoj polovici 19. stoljeća, u vremenu, kad su mnogi uspjesi na području prirodnih nauka, kao i veliki tehnički napredak, ulili u čovjeka hrabrost i vjeru, da će na tom putu naći odgovore na sva pitanja. Bavljenje prirodnim naukama, skopčano s težnjom za jedinstvom pogleda i ocjena, dovelo je do generalizacije prirodonaučnih metoda na svim naučnim područjima, a predmet (priroda i materija), kojim se čovjek toga vremena pretežito bavio, toliko ga je okupirao, da van njega ništa nije ni vidio.

Tehnički napredak i njegov utjecaj na socijalno-ekonomske formacije uvjetovao je sa svoje strane metafizičku koncepciju ekonomskoga materijalizma (marksizma).

Sve te različite naturalističke ili materijalističke koncepcije stvaraju monizam svoje vrste. Sav bitak je homogen. Nema bitne razlike između prirode i duha, između zoološke i antropološke sfere. Sve su te razlike samo gradualne, a ne bivstvene naravi. Kauzalni determinizam nije samo heuristički princip. On ima metafizičko značenje. Shvatiti prirodu, čovjeka, društvo, povijest — znači kauzalno objasniti pojave i činjenice u njemu. Mehanizam je kod većine baza i ideal, u kom nalaze konačno rješenje sva pitanja života. Psihički se život pokušava tumačiti u svim svojim manifestacijama i u svoj svojoj dinamici s pomoću nagona za samoodržanjem i održanjem vrste. Pridaje li se njima još i nagon za važenjem (Geltungstrieb), kojim se tumače mnoge psihičke manifestacije, onda i on nije drugo nego duševna preobrazba animalnog, biološkog poriva. Problem slobode je za ovu koncepciju gotovo smiješan. On je za nju kao naučna kategorija tek izmišljotina teologa i filozofa. Kao spontani doživljaj on je naivna, nekritična pretpostavka.

Naturalizam, odnosno materijalizam, nema danas svojih velikih protagonista. On živi kao nadogradnja pojedinih mislilaca u mnogim pojedinačnim prirodonaučnim disciplinama, a u drugom obliku (ekonomski materijalizam) kao nova vjera masa. Nije ni čudo. Ta on je najjednostavniji, najpristupačniji, a po svojim određenjima budućnosti čovjeka i njegove egzistencije najutješniji i »najidealniji«. Progres se po njem nužno kreće neprekidno naprijed, i bolja budućnost je neminovna nužda. Ova koncepcija nekako oslobađa čovjeka od lične odgovornosti. Ona uvjerava, da nema smisla grižnja savjesti. Socijalni red je neminovnom nuždom određen. Treba tek uvidjeti tu nuždu, da time nešto ubrzamo tempo razvitka. Sigurnost ljudske eksistencije je dana.

Međutim optimistički su i utješni ovi različni oblici naturalističkoga životnoga nazora samo dotle, dok nisu konsekventno do kraja domišljeni. Potpuno konsekventno do kraja misaono provedeni oni se prebacuju s obzirom na ocjenu života u svoj kontradiktorni ekstrem. Po naturalističkoj životnoj koncepciji lični ljudski napor, dakle sve ono, što čovjek osjeća da može i da treba životu dati, zapravo je — besmislen. Priroda i onako sve nivelira, a život je u svim svojim manifestacijama samo razvijanje jedne fatalne nužde. — U spoznavanju on mora biti nužno rela-

tivističan i skeptičan, jer će konačna i prava istina ležati u rukama tek zadnjem Adamu. Praktično filozofski on mora doći do vrijednosnog nihilizma. Nema nekih objektivnih i apsolutnih vrednota, nema opće ljudskih i nadljudskih norma. Sve je relativno, sve je uvjetovano utilitarističkim, odnosno hedonističkim prohtjevima i potrebama. Nekakve apsolutne vrijednosti su — varka. To je naličje naturalizma koje je daleko od prividnog optimizma.

Taj praktični pesimizam ne bi mogao biti najodlučniji argumenat protiv naturalizma. Ali on nailazi na teškoće zbog svoje dublje nekritičnosti. On stvara svoju hipotetsku monističku konstrukciju stvarajući apsolutnim zapravo tek jedan životni aspekt. U njemu su otkrivali, i onda kad je on to izrijekom najodlučnije odbijao, osnove jedne primitivne metafizike, u kojoj su često pomiješani uvjeti s uzrocima. — Ne mora se nijekati nužnost materijalne eksistencije za opstanak i manifestaciju animalnog i antropološkog sloja života, a da se uza sve to ne nalaze u tom uvjeti i uzroci mnogolike životne pojavnosti. Veza između fizioloških procesa i psihičkih doživljaja iste je vrste. — Naturalizam iz područja specijalnog prirodonaučnog istraživanja, koje zapravo znači jedno principijelno ograničenje, bezrazložno izvodi univerzalnu sliku, nazor na svijet i život. Naturalizam nema za to ni teoretskog prava. On se najprije hotice i jasno opredjeljuje za istraživanje jednog dijela pojavnosti, tj. prirode, a na koncu iz toga specijalnog istraživanja napravi generalni, opće životni zaključak. Kad bi on još htio da bude samo filozofija prirode, moglo bi mu se štošta i oprostiti, ali kao opći nazor na svijet i život on ne može kritičku misao zadovoljiti.

Naturalizam kao nov oblik dogmatizma ne vidi granične sfere svoga područja ni granice preko kojih svojom metodom ne može. On proglašuje svoju metodu univerzalnim organom znanstvene spoznaje, a ne vidi, da se nezorne tvorevine (vrijednost, značenje, smisao) ne mogu nikada shvatiti kao priroda. Naturalizam ponajčešće olako prelazi preko spoznajno-teoretskih teškoća. On problem života odviše simplificira. On je živi tip duhovne sljepoće za mnogolikost i mnogostranost životnih mogućnosti, a specijalno ljudske kulturne egzistencije. Suvremeni naturalizam je zapravo novo izdanje starog metafizičkog naturalizma.

Iz uviđanja, da se ne može genetičko-relativističkim pogledom ocjenjivati, a da se ne

zapadne u nihilizam, koji je praktički neprovediv, a teoretski neodrživ, a po spoznaji, da ideje nisu životnom promjenljivošću i prolaznošću tangirane, izvodi idealizam svoju oštru kritiku naturalizma na jednoj strani, i izgradnju svoga apsolutnoga sistema na drugoj.

Idealizam je drugi tip, drugi tipični duhovni profil, unutar kojega se razvija jedan niz filozofskih pogleda naše današnjice.

Idealizam na prvom koraku stavlja sav bitak, bitak koji bi egzistirao neovisno od svijesti i izvan svijesti, pod upitnik. Svijest, jedanput kao čista svijest, drugi put kao svijest uopće ili sl., jedina realno egzistira. Spoznaja producira sama svoj predmet. Um shvaća i uviđa samo ono, što je njegovo djelo. — Suvremeni racionalizam novokantovskoga tipa skreće pak djelomično k Fichteovoj koncepciji svijeta, djelomično k Platonovu idealizmu. Svoje najjače uzore i izvore imade on u klasičnom njemačkom idealizmu (Fichte, Schelling, Schleiermacher, Hegel). Ideja kao metafizički princip supstanca je svijeta. Čovjek pak kao čisto umno biće predstavlja centar toga svijeta. On nije centar u smislu važnosti svog individualnog stvaralaštva, nego kao nosilac vječne, neprolazne, apsolutne ideje. On nije ni slobodan, nego

ukopčan u nužnoj vezi idejne složenosti. I tu je nužnost, iako idealna, neminovna. I tu svijet i svjetsko zbivanje kroz čovjeka i preko čovjeka samo prolazi. On svojim snagama, svojom slobodom i svojim zalaganjem ne može u tom prestabiliranom procesu ništa promijeniti. On je marioneta u vlasti viših sila.

Naturalizmu i idealizmu, kao dvjema duhovnim profilima naše današnjice, stoji nasuprot čitav niz drugačijih koncepcija svijeta i života, koncepcija u kojima je opet nađen konkretan čovjek, koncepcija po kojima čovjek dobiva posebno mjesto i svoju naročitu vrijednost u kozmosu. Dok je naturalistički i idealistički nazor na svijet i život posve depersonaliziran, ova nova shvaćanja čovjeka, koja žive u raznolikim filozofijama života, kulture, u tako zvanoj fenomenološko-antropološkoj struji i egzistencijalnoj filozofiji, nastoje ponovno spasiti i pozitivno ocijeniti eksistenciju pojedine ličnosti priznavši joj centralno značenje i najvišu vrijednost u svjetskoj životnoj orijentaciji. On nastoji opet podići čovjeka, koji je u naturalizmu potonuo u brutalnu faktičnost, a u idealizmu u neminovnu apsolutnost. Ovaj posredni nazor, za koji nemamo općeg naziva, gleda u čovjeku i njegovoj eksistenciji bor-

bu i održanje na međi između poriva i duha, sklonosti i dužnosti, prirode i kulture, nužde i slobode, duha i tvari. U oprečnostima i napetostima odvija se život ljudski, ostvaruju vrednote u neprestano novim kulturnim likovima, i stvaraju pojedinačne kulturne ličnosti. Po ličnom zalaganju i snazi odvija se i uzdiže život pojedinca, a po njemu i zajednice. Čovjek nije ni empirička slučajnost ni idealna fikcija. Njegov kulturni razvoj ne možemo razumjeti ni po naturalističkom mehanizmu, kao nekom općem kozmičkom i životnom principu, ni po ideji kao supstanci i apsolutnom regulativu života, jer se njegove mogućnosti ne iscrpljuju ni u jednoj uočenoj determinanti. Više imade regiona zazbiljnosti, više slojeva stvarnosti, pa je prema tome općeživotni, a onda i kulturni razvoj diskontinuiran. Materijalno-mehanička i povrh nje animalna sfera isprepletena je u čovjeku s duševnim i duhovnim područjima tako, da je teško svagda razlučiti, iz koga sloja se ostvaruje jedan određeni lik u konkretnom životu. Život nije neka vječna harmonija, nego razbojište divergentnih struja i raznolikih utjecaja, koji se sukobljuju i u isti mah ostvaruju i ruše. Tu mnogolikost i mnogoznačnost života uočuje ova filozofija i postavlja kao centralnu temu — temu: čovjek. Čovjek, konkretni čovjek unosi novu harmoniju u život. — Razvija se tako nov smisao za stvarnost. Nov duh realizma. Život počiva na individuima, kultura se izgrađuje na ličnostima, kao nosiocima vrednota. Ali život i njegova ljudska manifestacija, kultura, nije stvar fatuma, izražaj nužde, nego iz slobode stvoreni zadatak, koji treba da se neprestano nanovo ostvaruje. Život nije datost, nego zadatak. On nije nužnost, nego odgovornost. Bez lične snage i volje on bi bio rastrgani diskontinuitet; po kulturnoj volji postaje on jedinstvo i cjelovitost. — Novi čovjek treba da po svojim snagama i svojoj volji stvori svoju budućnost. Ideje i vrednote nisu fikcije ili nemoćne utvare nasuprot realnom bitku, kako tvrdi naturalizam, niti su apsolutne determinante svega, što se može spoznati, kako izvodi idealizam. One su principi, koji formiraju život. Oni u čovjeku i preko čovjeka kao stvaralačkog jedinstva žive i stvaraju kulturni sloj života prema snagama i zalaganjima pojedinih ličnosti i zajednice.

To je eto taj treći tip ili profil, dominantan u našoj filozofskoj, a time i općekulturnoj sadašnjosti; tip koji meće čovjeka i kulturni život njegov u centar filozofske problematike, tip koji čovjeka i život shvaća i

tumači aktivistički, dinamički. Ova filozofska orijentacija, nazovimo je idealrealističkom, uvažava i uviđa vezu i povezanost ljudske eksistencije s realnom, materijalnom i biološkom životnom stvarnošću kao i s idealnim i apsolutnim, nadvremenskim normama i vrednotama koje u taj život preko čovjeka ulaze i na koje se svaki l j u d s k i život veže. Zastupnici ovoga smjera ne mogu zapasti u relativistički i nihilistički ekstrem pozitivističkoga naturalizma, kao ni u dogmatski apsolutizam idealističkoga smjera. Sa razumijevanjem životne stvarnosti i uviđanjem idealnih principa života rješavaju oni probleme namijenjene filozofiji.

U ova tri iznesena filozofska tipa mogli bismo razvrstati sva mnogobrojna strujanja u bujnom filozofskom životu današnjice. Pod njih bismo mogli uvrstiti sva ona općeživotna — dakle filozofska — shvaćanja, koja se takvim ne nazivaju, ali žive i prožimaju sav kulturni rad našega vremena. — Filozofija kao integralni dio svega kulturnog života i ne može se od njega praktički lučiti. Ne može se znati ni odrediti, u kom času života i na kom se području kulturnoga rada rađa nova iskra, otkriva nova duboka spoznaja, koja će pomaknuti ili premjestiti opet

težište toga života i utjecati na njegovu opću ocjenu. Svaki pak kulturni radnik nije ni svijestan, kako duboko u njemu kao osnovica i izlazište svega njegova rada i nastojanja živi jedan određeni općeživotni, filozofski pogled.

Filozofski duh nije, dakle, neka životu strana pojava, nego je identičan s ljudskim kulturnim životom samim i čini u njemu onu srž, bez koje bi se taj kulturni život raspao u mnoštvo parcijalnih spoznaja i kaos raznovrsnih pogleda.

Filozofiji je pak, kao posebnoj naučnoj disciplini, zadatak o s v j e š t a v a n j e toga latentnoga duha, koji živi i prožima sve naše životne poglede i ocjene. Svaki filozofski tip predstavlja poseban način gledanja i ocjenjivanja, a po tome i ostvarivanja i provođenja života. Po filozofskim uvjerenjima formira se život. Filozofski nazori i jesu osnovni principi koji formiraju život.

Filozofija kao posebna naučna disciplina — za razliku od filozofskoga duha, koji se manifestira u svim komponentama naučnoga i kulturnoga života k r i t i č k i i s i s t e m a t s k i objašnjava osnovna pitanja, koja pokreću život. Ona daje teoretsku podlogu svem naučnom radu i obrazloženje svem praktičnom (moralnom) životu. Filozofija

daje uvid u veze i ciljeve života. Zato samo po njoj možemo razumjeti život. Kulturne epohe u njoj ostvaruju svoju osobitost. Prema filozofskim shvaćanjima onda i lučimo i raspoznajemo pojedine kulturne epohe. — U filozofiji nalazi čovjek svoje određenje, a sav kulturni život svoje opravdanje.

Filozofija će zato ostati i dalje nerazlučiva komponenta ljudskoga života i najsjajnija manifestacija ljudskoga duha.

15 -